

مکاتیب محمد غزالی

به نام فضائل الانام من رسائل حجّت الاسلام

مقدمه، به شرح و توضیحات

پریا زوار دیار

انتشارات زوار

سرشناسه

غزالی، محمد بن محمد، ۴۵۰-۵۰۵ ق.	
Mohammad ibn Mohammad Ghazzali	
عنوان و نام پدیدآور	: مکاتیب محمد غزالی / مقدمه، تصحیح و توضیحات پریا زواره‌نیا.
مشخصات نشر	: تهران: انتشارات زوار، ۱۳۹۹.
مشخصات ظاهری	: ۳۹۲ ص.
شابک	: 978-964-401-580-9
وضعیت فهرست‌نویسی	: فیبا
موضوع	: غزالی، محمد بن محمد، ۴۵۰-۵۰۵ ق. -- نامه‌ها
موضوع	: Ghazzali, Mohammad ibn Mohammad -- Correspondence
موضوع	: نامه‌های فارسی -- قرن ۵ ق.
موضوع	: Persian letters -- 11th century
شناسه داده	: زواره‌نیا، پریا، ۱۳۶۰-، مقدمه‌نویس، مصحح
رده‌بندی کتبی	: PIR ۴۶۹۳
رده‌بندی دیویی	: ۸۶۶ / ۲۲
شماره کتابشناسی	: ۶۱۷۵۹۰۴

انتشارات زوار

□ مکاتیب محمد غزالی بدنام فضائل الانام من رسائل - ج۱ اسلام □

□ مقدمه، تصحیح و توضیحات / پریا زواره‌نیا: □

□ ثبوت چاپ / اول - ۱۳۹۹ □

□ شمارگان / ۱۱۰ نسخه □

□ نظارت بر چاپ و صحافی / فرناز کریمی □

□ چاپ و صحافی / سیمین □

□ شابک / ۹ - ۵۸۰ - ۴۰۱ - ۹۶۴ - ۹۷۸ □

□ نشانی: تهران - خیابان انقلاب - خیابان ۱۲ فروردین - نبش شهید وحید نظری - پلاک ۲۷۸

تلفن: ۶۶۲۶۲۵۰۳ - ۶۶۲۸۳۲۲۳ - ۶۶۲۸۳۲۲۳ - نمايند: ۶۶۲۸۳۲۲۳

قیمت: ۹۵۰۰۰ تومان

فهرست مطالب

پیشگفتار..... یازده

مقدمه..... نوزده

ابوحامد محمد غزالی..... بیست و یک

غزالی ابن (۴۰۸-۴۵۰ ه. ق.)..... بیست و سه

سفر به سنابور..... بیست و چهار

مدارس نظامیه..... بیست و پنج

غزالی دوم (۲۸۸-۳۱۱ ه. ق.)..... سی و دو

لشکرگاه سلطان (مُقسِد)..... سی و سه

جدال با فلسفه..... سی و چهار

سهم غزالی در زوال فلسفه..... چهل و یک

غزالی سوم (۵۰۵-۴۸۸ ه. ق.)..... چهل و هفت

تصوّف غزالی..... پنجاه و سه

بهره‌گیری آیندگان از غزالی..... پنجاه و نه

مخالفان غزالی..... پنجاه و نه

آثار غزالی..... شصت و چهار

نامه و نامه‌نگاری در ایران..... شصت و شش

نامه‌های غزالی..... شصت و نه

گزارش اجمالی از ویژگی‌های نثر نامه‌های غزالی..... هفتاد و پنج

ارزش تاریخی و اجتماعی نامه‌های غزالی..... هفتاد و هفت

فایده خواندن نامه‌های غزالی..... هشتاد و یک

۱. اوضاع اجتماعی و فرهنگی..... هشتاد و هشت

۲. وضعیت زندگی مردم..... نود

۳. زندگانی غزالی..... نود و یک

۴. بازتاب باورهای غزالی..... نود و سه

۵. بازتاب مسائل فرهنگی..... نود و پنج

۶. بازتاب آثار غزالی در نامه‌ها.....نود و شش
فرجام سخن.....نود و هفت
- مقدمه گردآورنده نامه‌های غزالی.....۱
- باب اول: در نامه‌هایی به ملوک و سلاطین نوشته.....۵
نامه به سنجر.....۶
فصل: م. مقالبه وقت حضور ملک الإسلام.....۱۱
نصیحت ملک اسلام.....۱۸
پاسخ به پرسش‌های خاندان.....۲۱
- باب دوم: در ذکر نامه‌هایی که به وزرا نوشته.....۳۹
نامه به نظام‌الدین فخرالملک.....۳۹
نامه به نظام‌الدین فخرالملک در معنی تسلیم.....۴۴
نامه به نظام‌الدین فخرالملک در اقتدار و خیریش.....۴۶
نامه به نظام‌الدین فخرالملک در حق ابراهیم بنکاک.....۵۱
نامه دیگر که به فخرالملک نوشته.....۵۴
نامه در جواب صدرالوزرا احمد بن نظام‌الملک وزیر عرب.....۵۶
نامه دارالخلافه به غزالی.....۵۷
نامه وزیر عراق به وزیر خراسان.....۵۹
توقيع وزیر عراق.....۶۳
پاسخ غزالی به نامه دارالخلافه.....۶۴
نامه‌هایی که به شهاب‌الاسلام نوشته.....۷۱
نامه به شهاب‌الاسلام در ارشاد او.....۷۱
نامه به شهاب‌الاسلام مشتمل بر معانی دقیق و آداب اسرار شریعت.....۷۳
نامه به شهاب‌الاسلام در تهنیت او بعد از خلاص از حبس.....۷۵
نامه‌هایی که به مجیرالدین نوشته.....۷۷

۷۷	نامه به مجیرالدین در حق رعیت و تنبیه بر شناختن قدر این نعمت
۸۲	نامه به مجیرالدین در نصیحت
۸۸	نامه به مجیرالدین در معنی رعایت انصاف و ازاله موانع ظلم از رعیت
۹۱	باب سوم: در نامه‌هایی که به ارکان دولت نوشته
۹۱	نامه به معین‌الملک
۹۳	نامه به سعادت خازن
۹۶	نامه به یکی از بزرگان
۱۰۰	نامه به بنیان دولت
۱۰۱	نامه به یکی از قضات مغرب
۱۰۹	باب چهارم: در آنچه به حاکما و ائمه دین نوشت
۱۰۹	نامه به احمد ارغیانی
۱۱۱	پاسخ به نامه ابوالمحاسن سعدی به محمد بن غانم
۱۱۲	نامه در حق بعضی از مختلفه خویش
۱۱۳	نامه در معنی اخوانیات به خواجه عباس خراسانی
۱۱۴	در پاسخ به ابن‌العالمی
۱۱۶	نامه در حق بعضی از مختلفه خویش به پدر او تازی را مدد فرستد و به تحصیل و طلب علم رها کند
۱۱۸	نامه به قاضی امام شهید عمادالدین محمدالوزان
۱۱۹	نامه در حق بعضی از متصوفه خویش
۱۲۵	باب پنجم: در فصول و مواعظ که به هر وقت گفته و نوشته
۱۲۵	فصل اول در ذکر آفات علم و تذکیر
۱۲۸	فصل دوم در حق کسی که بدایت الهدایت نوشته بود
۱۲۹	فصل سوم در حق اباحتیان و زندیق و بیان غوایت ایشان
۱۳۱	فصل چهارم در نصیحت
۱۳۲	فصل پنجم در حق شهاب‌الاسلام
۱۳۴	فصل ششم در حق و تحریض بر اخلاص

۱۳۷.....	توضیحات.....
۱۳۹.....	باب اول.....
۱۷۴.....	باب دوم.....
۲۰۳.....	باب سوم.....
۲۱۳.....	باب چهارم.....
۲۲۱.....	باب پنجم.....
۲۲۷.....	نامه به شهاب الاسلام.....
۲۲۸.....	نامه یک از قضات مغرب.....
۲۳۵.....	فهرست‌ها.....
۲۳۷.....	آیات.....
۲۵۱.....	احادیث.....
۲۴۹.....	اشعار.....
۲۵۱.....	لغات و ترکیبات.....
۲۵۷.....	جمله‌های دعایی.....
۲۵۹.....	ملل و نحل.....
۲۶۱.....	اشخاص.....
۲۶۳.....	اماکن و شهرها.....
۲۶۵.....	کتاب‌ها.....
۲۶۷.....	نامه عباس اقبال آشتیانی.....
۲۷۳.....	یادداشتی از سعید نفیسی درباره مکاتیب غزالی.....
۲۸۱.....	تصویر نسخه‌های خطی.....
۲۷۹.....	منابع و مآخذ.....

به نام خداوند جان و خرد

پیشگفتار

مکاتیب فارسی غزالی به نام «فضائل الأنام من رسائل حجت الاسلام» مجموعه‌ای از نامه‌ها، مخاطبات و نصایح ابو حامد محمد بن محمد غزالی توسی (۵۰۵-۵۶۵ ه. ق.) است که در روزهای گوشه‌نشینی او به رشته تحریر درآمده و چنانکه پیداست پس از درگذشت غزالی، یکی از منسوبان او به درخواست طالبان کلام حجت الاسلام در زمانی نزدیک به روزگار و در میان آنها را مرتب و گردآوری کرده است. دلیل این انتساب و قرابت، جمله‌ای است که گویند در مقدمه می‌آورد و خود را متمسک به غزالی می‌داند: «چون نامه‌های او متفرقه بود، ما را برای سده حاجت و کفایت مهم سالکان راه و قضای حق اخوت دین را و تبرک و تیسر به کلام آن صدر شهید و تمسک به حبل قرابت و صلت رحم را، آنچه یافتیم از نامه‌های او در این اوراق جمع کردیم و آن را کتاب فضائل الأنام من رسائل حجت الاسلام نام نهادیم»^۱.

مکاتیب با مقدمه گردآورنده نامه‌ها و رضایاتم درباره هر نامه شروع می‌شود و مشتمل بر پنج باب است. این مجموعه آعر و انجاء مشخص دارد و در کنار فصاحت، روانی و استواری، مشحون به فواید تاریخی و ادبی نیز هست، چنانکه خواننده افزون بر بهره‌مندی از مطالب علمی، حکمی و عرفانی، با یکی از نمونه‌های فصیح و شیرین نثر پارسی روبه‌رو می‌شود و در خلال مطالعه، نسی مهمی از تاریخ ایران، در جریان اوضاع سیاسی، اجتماعی و فرهنگی آن دوره نیز تراز می‌گیرد و با زندگانی و عقاید عالمی بزرگ آشنا می‌شود. غزالی در هریک از نامه‌های خود، ضمن آوردن اسامی اشخاص مختلف، به جلوه‌هایی از کارکرد فرهنگی، اجتماعی و سیاسی آنان می‌پردازد و به معاصران خود از جمله به پسران نظام‌الملک و پسران ملک‌شاه پندهایی می‌دهد که حاصل تجربه اوست. در این مجموعه، نامه‌هایی از معاصران غزالی آمده که او به آنها پاسخ داده و نیز برخی از دیدارها و گفت‌وگوهای غزالی در آن

نقل شده است. اگر گردآورنده و کاتبان فضائل الأنام، بدون هیچ دخل و تصرفی حفظ امانت کرده و این مجموعه را به روزگار ما رسانده باشند، آنگاه گذشته از فواید ادبی و تاریخی، این نامه‌ها از جنبه‌های دیگری نیز ارزش دارند و می‌توان از رهگذر آنها برای چهار پرسش غزالی‌پژوهان یعنی نام کسی که غزالی نصیحة الملوک را برای او نوشته، تاریخ نگارش نصیحة الملوک، تاریخ نگارش مشکاة الأنوار و تعداد کتاب‌های غزالی، با استناد به این نامه‌ها؛ به ویژه نامه‌های باب اول پاسخی به نسبت مطمئن یافت.

نخستین بار فضل‌الدین کشمیری در سال ۱۸۹۹م. مکاتیب را در لاهور منتشر کرد و پس از آن سید احمد منشی در سال ۱۳۱۰ه. ق. در اکبرآباد هند آن را به چاپ رساند. در ایران از مکاتیب غزالی دو چاپ در دست است: یکی به کوشش مؤید ثابتي^۱ (۱۳۷۸-۱۲۷۰ خورشیدی) در فروردین سال ۱۳۳۳ خورشیدی و دیگری به اهتمام عباس اقبال آشتیانی^۲ (۱۳۳۴-۱۲۷۵ خورشیدی) در خرداد همان سال. مجتبی مینوی بر آن است که: «برای آن‌طور نیست که نباید باشد و لازم است که از نو طبع شود»^۳. جلال‌الدین همایی (۱۳۵۹-۱۲۷۸ خورشیدی) نیز در نظر داشته است که این مجموعه را برای وزارت فرهنگ تسحیح و چاپ کند چنانکه بارها در غزالی‌نامه از مکاتیب غزالی و نسخه‌ای از این کتاب به میرزا محمد طاهر تنکابنی (کتابت ۱۰۶۵ه. ق.) تعلق داشته و نزد همایی امانت بوده سخن می‌گوید^۴ و نیز از مکتوبات فارسی غزالی که سعید نفیسی از روی کتاب‌های او^۵ اکنده فراهم می‌آورد و در نهایت به شکل نسخه‌ای صحیح درمی‌آید، یاد می‌کند.^۶ چاپ معتبری که از مکاتیب غزالی

۱. غزالی، محمد بن محمد: فضائل الأنام من رسائل حجت الاسلام، تصحیح: مؤید ثابتي، تهران: چاپخانه بانک ملی ایران: ۱۳۳۳ خورشیدی

۲. غزالی، محمد بن محمد: فضائل الأنام من رسائل حجت الاسلام، تصحیح: عباس اقبال آشتیانی، تهران: کتاب فروشی ابن سینا (چاپخانه مجلس)، ۱۳۳۳ خورشیدی

۳. مینوی، مجتبی: غزالی توسی، جستارهای ادبی: ش ۲۲: ۲۸۴

۴. «نگارنده در صدد اختصار این غزالی‌نامه و جداگانه طبع کردن نامه‌های غزالی است که از هر جا فراهم ساخته اینجا بیش از این گفت و گو نمی‌کند و آنچه به نظر دارد در مقدمه نامه‌ها خواهد نوشت» (همایی، جلال‌الدین: غزالی‌نامه، ۱۲۵) او همچنین در مقدمه‌ای که بر نصیحة الملوک نوشته است در بخش «غزالی و دشمنان او» می‌نویسد: «ماخذ این داستان و مطالبی که تحت این عنوان نوشته‌ایم رساله فضائل الأنام و نامه‌های فارسی امام محمد غزالی است که راقم سطور از روی نسخ معتبر قدیم آن را تصحیح و آماده طبع ساخته‌ام» (غزالی، محمد بن محمد: نصیحة الملوک، ۱۷۲)

۵. همایی، جلال‌الدین: غزالی‌نامه، ۱۲۵

می‌شناسیم همان چاپ عباس اقبال آشتیانی است که خود درباره آن اظهار می‌دارد: «چون به علت مسافرتی که نگارنده در پیش داشتم در چاپ این نسخه عجله شد چنانکه باید مجال دقت بیشتر در کار طبع آن به‌دست نیامد و فرصت آنکه حواشی و توضیحات بر آن نوشته شود فراهم نگردید».^۱

نامه‌ها بخش قابل توجهی از تاریخ و فرهنگ هر سرزمین را به نسل‌های بعد منتقل می‌کنند و از این حیث جزء اسناد تاریخی ارزشمند به‌شمار می‌آیند زیرا اطلاعات مهمی از پادشاهان، امیران، عالمان، فقیهان و مشاهیر روزگار نویسنده به‌دست می‌دهند و از وضعیت نهادهای اجتماعی، اقتصادی و رفاهی مردم در دوره‌های گوناگون پرده برمی‌گیرند. نامه‌های غزالی از معدود تألیفات او به زبان فارسی است که هم از حیث اطلاع بر احوال وی اهمیت دارد و هم نمونه خوبی از نثر اوایل قرن ششم هجری قمری است. در تصحیح این مجموعه پنج نسخه^۲ مورد استفاده و مراجعه بوده که مشخصات آنها به اختصار چنین است:

۱. د: تهران؛ دانشگاه؛ شماره نسخه ۴۱۱۹/۱- ف، نسخه اصل: قاهره، به خط نسخ، کاتب: احمد بن محمد و تاریخ ۸۵۰ ه. ق.
۲. ق: قم؛ مرکز احیاء؛ شماره نسخه ۱۲۰۶/۱۱، نسخه اصل: کتابخانه ایاصوفیه، استانبول- ترکیه ۷۹۲ ه. ق. به خط نسخ، کاتب: احمد بن علی بن محمد کاتب، تاریخ ۸۱۳ ه. ق. اگرچه این نسخه به لحاظ قدمت از نسخه شماره «۱» قدیم‌تر است اما ریختگی‌هایی دارد که با اصل صحت و سلامت در کار ته‌حسین بغایر است.
۳. ک: مینوی، مجموعه کرامت رعنا حسینی^۳- ع؛ به خط نسخ؛ حدود قرن دهم ه. ق. مجموعه‌ای صد و پنجاه و چهار صفحه‌ای مشتمل بر نه قسمت که چهار نسخه

۱. اقبال آشتیانی، عباس: مکاتیب فارسی غزالی، و

۲. درایتی، مصطفی: فهرست‌واره دست‌نوشته‌های ایران، تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی: ۱۳۸۹ خورشیدی

۳. دانش پژوه، محمدرضا، ایرج افشار: فهرست‌واره کتابخانه مینوی و کتابخانه مرکزی پژوهشگاه، تهران: ۱۳۷۴ خورشیدی از مجموعه فهرست عکس‌ها، مجموعه کرامت رعنا حسینی، ۱۰۷، ش ۱۱۳ و (← دانش پژوه، محمدرضا، فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ۲: ۲۵۲، ش ۳۸۱۰)

۴. (۱) اربعین الحقایق، ۲. فضائل‌الانام به فارسی، ۳. کیمیای سعادت، ۴. انبیا الولد به فارسی، ۵. یک صفحه از رساله‌ای از کلمات خواجه عبدالله انصاری، پس از این در هامش: ۶. بخش‌های بازبین زهره‌الارواح، ۷. رساله‌های میان نورالدین عبدالرحمان اسفراینی و مریدش علاء الدوله، ۸. آغاز و انجام توسی، ۹. پاسخ‌های سید شریف گرگانی به میرزا اسکندر

از آن به نام محمد غزالی است. نسخه‌ای با آغاز و انجام مشخص، خوش تحریر، دارای جدول و آرایش‌های نوشتاری که نشانی از مهر، نام کاتب و تاریخ کتابت در آن نیست و به غیر از میکروفیلم همان مجموعه رونوشت و روگرفت کاملتری از آن به دست نیامد و فضائل الأنام در بخش دوم این مجموعه آمده است.

۴. آ: مشهد؛ رضوی؛ شماره نسخه: ۸۶۶۹، به خط نستعلیق، تاریخ قرن یازدهم ه. ق. مجدول، با سر لوح؛ واقف: سید علی اصغر اصغرزاده موسوی، اردیبهشت ۱۳۳۸ خورشیدی؛ جلد: تیماج. نسخه با نامه غزالی به فخرالملوک (باب دوم) شروع می‌شود و با نامه رالم به قاضی القضاات مغرب به پایان می‌رسد.

۵. تهران؛ دانشگاه؛ شماره نسخه: ۴۵-ع، نسخه اصل: اونیورسیتة استانبول ش ۸۹۰ فارسی؛ خط نستعلیق؛ تاریخ ۱۲۸۸ ه. ق. به دستور صدر اعظم عثمانی عالی پاشا عبدالرحمان شاهی.

در تصحیح حاضر نسخه شماره ۱ (د: قاهره: ۱/۴۱۱۹) اقدم نسخ است و پس از مقایسه و بررسی سایر نسخه‌ها، این نسخه، تفاوت‌های موجود در هر یک از آنها در پاورقی ذکر شده است.

نسخه‌های دیگری نیز از فضائل الأنام موجود است: ۱. تهران؛ دانشگاه؛ شماره نسخه: ۶۲۲۴؛ خط نستعلیق، کاتب: محمد شرف حن، تاریخ ۱۲ شوال ۱۰۶۵ ه. ق. کاغذ سپاهانی. این نسخه را سعید نفیسی از روی نسخه بیع الزمان فروزانفر کامل کرده است. نسخه فروزانفر نیز بر کاغذ اصفهانی نوشته شده، اثر مهره دارد و به خط تحریر متوسط کتابت گردیده است. این نسخه خوانا، مضبوط و مغرابت و از رسم الخط و کاغذ پیداست که در قرن دوازدهم نوشته شده است. اصل این نسخه، نسخه شماره سه یکی است و به دلیل این همسانی پس از بررسی‌های لازم از آوردن نسخه بدل‌های تکراری اجتناب شد. ۲. تهران؛ دانشگاه؛ شماره نسخه: ۵۱۱۳-عکس؛ نسخه اصل: ایاصوفیه ش: ۴۳۰۱؛ خط: نستعلیق، کاتب: شیخ محمد. این نسخه از روی نسخه ایاصوفیه نوشته شده است و اصل نسخه آن با نسخه شماره پنج که پیشتر معرفی شد یکی بوده و به دلیل این اشتراک و نظر به قدمت نسخه شماره پنج از آوردن نسخه بدل‌های تکراری بر اساس این نسخه خودداری شد. ۳. تهران؛ دانشگاه؛ شماره نسخه: ۳۸۱۰/۲-ف. این نسخه همان نسخه مجموعه کرامت رعنا حسینی و متعلق به کتابخانه مینوی است.